

REPERE ALE IMPLICĂRII COMUNITĂȚII EVREIEȘTI ÎN VIAȚA ORAȘULUI ORADEA

Mihai D. DRECIN*

Gabriel MOISA**2

REFERNCES MARKS OF THE JEWISH COMMUNITY'S IMPLICATION IN THE LIFE OF ORADEA

Abstract

In the first part of the paper they present statistical data concerning the numerical evolution of the Jewish population in Oradea during the 15th century until nowadays. It results that in the period 1867-1944 their per cent in the town population continuously increases, being indisputably the majority ethnical people. The holocaust launched by the Hungarian occupation through the deportations in May-June 1944 to Auschwitz abolishes almost entirely the community from Oradea.

The Jews have remarked themselves in the modernization of the town, being very active in the domains of the industry, trade, banking, building, cultural life, teaching, medical department. The interwar period was beneficial to assert the Jews in Oradea, inclusively in the political life of the Great Romania.

Today, those of almost 800 Jews of Romanian nationality are respectable citizens of our town, being a real connection deck between past and future.

Key words: Jewish community's, Industry , Banking system, Oradea, Romania

Una dintre caracteristicile definitorii pentru marele oraș de pe Crișul Repede, de-a lungul istoriei sale de aproape un mileniu de atestare documentară, este indiscutabil multiculturalismul. El are la bază coexistența mai multor etnii și a credințelor religioase pe care acestea le-au îmbrățișat, în funcție de curente care s-au confruntat și delimitat în „biserica universală” după 1054.

Parafrazându-l pe Victor Jinga¹, în Transilvania pe lângă poporul român, „crescut” din dacii și coloniștii romanizați, născut creștin, care, mai apoi, îmbrățișează ortodoxia – creștinismul estului și sud-estului european, popoarele „venite și aduse” au îmbrățișat alte religii de sorginte vest-europeană. Reforma și Contrareforma religioasă își pun amprenta și asupra românilor băștinași din provincie, prin aderarea unor mici comunități la calvinism, mai apoi prin apariția bisericii greco-catolice.

Între etniile „venite” în Transilvania, așezate inclusiv în Crișana și Oradea, se numără și evreii.

Lăsând la o parte descoperirile arheologice din Dacia secolelor I-III d. Hr. care atestă

¹Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, Editura Muzeului Județean de Istorie Brașov, Brașov, 1995, p. 99-115

* Facultatea de Istorie, Geografie și Relații Internaționale, Universitatea din Oradea, mihaidrecin@yahoo.com

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea, Facultatea de Istorie, Geografie și Relații Internaționale, Universitatea din Oradea, gabimoisa@hotmail.com

prezența coloniștilor evrei, militari și comercianți, chemați și aduși de Decebal, Traian și urmași acestora din interese militare și economice, primele documente scrise care se referă la așezarea evreilor în Transilvania datează din secolele XIV-.XV². Între aceștia se amintește de un „Judeo Joza din Varad”, deci din Oradea, în secolul al XV-lea, în timp ce din secolul următor datează un document care amintește de o cumpărare de casă evreiască în așezarea Olosig, care mai târziu va fi încadrată în orașul Oradea³.

Încadrarea Transilvaniei în hotarele Imperiului habsburgic la începutul secolului al XVIII-lea introduce noi elemente în viața evreilor din provincie, începând de la condițiile de imigrare, practicarea unor îndeletniciri care să le asigure existența, obligațiile și drepturile față de noua administrație, taxele pe care urmau să le plătească autorităților locale și fiscului imperial.

Politica împăraților de la Viena față de evrei a oscilat între intransigență extremă, cazul Mariei Tereza, respectiv tolerantă în declarații și propunere de legi, care le-ar fi putut schimba situația plină de constrângeri, rămase doar pe hârtie (Iosif al II-lea, Leopold al II-lea, Francisc I, Ferdinand al V-lea)⁴. Chiar și în aceste condiții, puținele documente rămase înregistrează cazuri de veritabil umanism față de soarta unor evrei. Astfel, baronul Luhetrich, comandantul militar al Oradiei, ajută pe evreii care veneau la târg, uneori chiar cu forța militară, permițându-le să-și construiască „căsuțe” în care să se adăpostească pe timpul desfășurării târgului, să-și aleagă jude propriu, scutindu-i chiar de plata unor sarcini. Cancelaria aulică ungară deranjată de atitudinea militarului cezaro-crăiesc, îl reclamă la Consiliul aulic de război de la Viena pentru a nu se mai amesteca în problemele civile⁵.

Dreptul de stabilire în satele și orașele comitatului îl aveau în primul rând stăpânii de pământ și comandanții militari. Chiar dacă autoritățile vieneze, oficialitățile Transilvaniei și dregătorii comitatenzi austrieci, sași și unguri duceau o politică de blocare a imigrării evreilor, chiar de expulzare a acestora din provincie, întrucât făceau concurență negustorilor locali neevrei, nevoia de bani a nobililor unguri și sași, a statului habsburg explică politica duplicitară a acestora față de evrei. Cu alte cuvinte, Viena avea nevoie de bani pentru modernizarea imperiului, dar nu și de evrei.

În acest context se dispun primele conscrieri ale evreilor la nivelul comitatelor din Transilvania. În 1722 sunt amintite nominal la Oradea 4 familii evreiești; în 1727 – 6 familii înregistrate în Olosig, parte a Oradiei situată pe malul drept al Crișului Repede, în 1731 – 68 de evrei înscriși în Statutele Confreriei Sacre; în 1736 18 familii, dintre care 17 erau sub jurisdicție camerală și sub protecția comandantului militar al Cetății, iar o familie înregistrată la Seleuș era sub autoritatea Episcopiei romano-catolice de Oradea; în 1763 – 18 familii, la fel ca în 1768 (acum se precizează și numărul de persoane – 82); în 1785 – 48 de familii și 209 persoane, reprezentând 2,1% din populația totală a orașului⁶.

Evenimentele politice din Polonia, Rusia și Moldova de la sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, marcate de dispariția regatului Poloniei, războaiele ruso-austro-turce, ofensiva napoleoniană spre centrul și răsăritul Europei, pogromurile rusești împotriva evreilor din Galiția și Ucraina – determină o masivă emigrare a evreilor spre centrul Europei și în acest context spre Transilvania. Conscripțiile fiscale și alte lucrări statistice din prima jumătate a secolului al XIX-lea, tot mai detaliate în precizări (numărul familiilor, bărbați, femei, copiii, case, condiție socială - coloni, jeleri, locul nașterii, meseriile practicate, taxele plătite etc.), ne oferă următoarele date pentru evreii din Oradea: în 1805 – circa 800 de persoane (450 bărbați), reprezentând 3,2% din populația

² Atestarea târzie și aproximativă a numărului evreilor se explică prin „Distrușterea documentelor, omiterea... din conscripții, conscrierea..., laolaltă cu neevreii și pomenirea în listele de dări, când sunt incluși, doar a capilor de familie nu și a membrilor familiei...evreul pelerin, care străbate cu marfa satele...cu prilejul repartiției contribuției sau cu ocazia conscripției populației, lipsa de la domiciliu...”. Apud Moshe Carmilly – Weinberger, *Istoria evreilor din Transilvania (1623-1944)*, Editura Enciclopedică, București, 1994, p. 20

³ *Ibidem*, p. 21

⁴ *Ibidem*, p. 34-41

⁵ *Ibidem*, p. 22

⁶ Ladislau Gyemánt, *Conscripția fiscală a evreilor din Bihor pentru anul militar 1828-1829*, în *Crisia*, 1995, p. 305-307

totală a orașului; 1815 – numai în cartierul Velența locuiau 57 de familii cu 33 de case; 1827 – 868 persoane, reprezentând 4,4% din populația orașului; 1828-1829 - 105 familii cu aproximativ 800 de persoane, răspândite în Olosig (2 familii), Subcetate (48 familii), Velența (55 familii) – adică 4,5 % din totalul locuitorilor orașului; 1839-1840 – 1438 persoane – reprezentând 7,5 % din locuitorii Oradiei⁷.

Revoluția de la 1848-1849 în centrul Europei a însemnat un moment de răscruce în rândul comunităților evreiești din zonă, în eforturile de emancipare, de obținere a egalității în drepturi și obligații cu națiunile recunoscute în Transilvania (ungurii, sașii, secuii). Cum armata revoluționară maghiară avea nevoie de cât mai mulți bărbați capabili să poarte arme, Iosif Bem îi atrage pe evrei de partea revoluției. Îi găsim mai întâi ca membri în gărzii naționale, apoi ca honvezi în armata de linie. Această opțiune a făcut să se atenueze ostilitatea maghiarilor față de ei⁸, formația culturală maghiară a evreilor fiind un alt element care va accelera asimilarea multora în corpul națiunii maghiare moderne în următoarele decenii. Nu întâmplător numărul maghiarilor se dublează la nivelul Transilvaniei, inclusiv a comitatului Bihor și orașului Oradea. Dacă în 1848 în Oradea sunt recenzați 2447 evrei, în 1850 cifra se ridică la 2906 suflete, reprezentând 13,7 % din populația totală⁹.

În timpul regimului neoabsolutist (1849-1860), evreii au de suferit pentru opțiunea promaghiară din timpul revoluției, mai ales din partea autorităților militare austriece. Se înregistrează, totuși, o serie de cazuri în care intoleranța față de evrei se împletește cu gesturi de toleranță. Este efectul liberalizării societății, a abandonării legilor și modelului feudal de organizare a imperiului prin legislația post-revoluționară. În acest context, participarea evreiască la dezvoltarea industriei, meșteșugurilor, comerțului, agriculturii, a profesiunilor liberale capătă proporții incomparabile cu realitatea de dinainte de 1848¹⁰.

Încheierea dualismului austro-ungar deschide evreilor din Ungaria și Transilvania o veritabilă „epocă de aur”. Implicarea lor în economia, cultura și politica Ungariei, unde devin factorul ferment, deschis spre modernizarea de tip capitalist, îi fac un element indispensabil pentru afirmarea Ungariei moderne. Mulți evrei înstăriți capătă, pe bună dreptate, eticheta de „mai maghiari decât maghiarii”. Unii dintre ei, neologii, deschiși spre modernizare și afaceri capitaliste la nivel înalt, se afirmă în elita maghiară a vremii și suferă un accentuat proces de maghiarizare, identificându-se aproape întru totul, mai puțin pe plan religios, cu națiunea maghiară. Evreii ortodocși, mai conservatori în a-și conserva etnia, își vor apăra tradițiile inclusiv puritatea vieții familiale. În acest context, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea – începutul secolului XX, populația evreiască a Transilvaniei se dublează cel puțin, așa cum demonstrează statisticile epocii¹¹.

Recensămintele maghiare din perioada 1880-1910 însciau următoarele cifre în dreptul evreilor orădeni: 1880 – 8186 izraeliți, dintr-un total de 34.231 locuitori¹², 1900 – 12.338 dintr-un total de 54.109 locuitori¹³, 1910- 15.230 reprezentând 23,6% din populația orașului de 68.960 locuitori¹⁴.

În România Mare numărul evreilor crește la nivelul Bihorului și Oradiei datorită faptului că ei nu mai erau recenzați ca maghiari, ca de altfel nici germanii, țiganii sau alte etnii minoritare. Locuitorul orașului sau județului era contabilizat la etnia pe care o declara liber, fără constrângeri. În aceste condiții numărul maghiarilor scade serios. Județul

⁷ *Ibidem*, p. 307-311

⁸ *Idem*, *Evreii din Transilvania în epoca emancipării: 1790-1867*, Editura Enciclopedică, București, 2000, p. 177-179

⁹ *Idem*, *Conscripția fiscală a evreilor din Bihor pentru anul militar 1828-1829*, în *Crisia*, 1995, p. 311

¹⁰ *Idem*, *Evreii din Transilvania în epoca emancipării: 1790-1867*, Editura Enciclopedică, București, 2000, p. 183 și *passim*

¹¹ În 1869 avem 103.611 evrei în Transilvania și Banat, iar în 1910, ultimul recensământ la nivelul Ungariei, 223082 evrei. Cifra din 1910 trebuie privită cu circumspecție având în vedere politica guvernelor de la Budapesta de a asimila etniei maghiare cât mai mulți nemaghiari „vorbitori de limbă maghiară”. La această rubrică erau decontați mai ales evreii: Vezi: Moshe Carmilly – Weinberger, *op. cit.* Anexa II

¹² *Studia Censualia Transilvanica*, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, *Recensământul din 1880*, Editura Staff, 1997, p. 50

¹³ *Idem*, *Recensământul din 1900*, Cluj-Napoca, Editura Staff, 1999, p.110-111

¹⁴ *Idem*, *Recensământul din 1910*, Cluj-Napoca, Editura Staff, 1999, p. 100-101

Bihor, inclusiv orașul Oradea, avea 29.058 evrei în aprecierea demografică din 1920; 21 892 în recensământul din 1930, dintr-o populație de 82.355 locuitori¹⁵, adică 30,76 % din totalul populației, 26.949 în 1940¹⁶, din care circa 25.000 numai în Oradea¹⁷. Rezultă din aceste cifre o creștere numerică constantă a evreilor în Bihor și Oradea, ca de altfel în întreaga Românie Mare, ca urmare a regimului democratic instituit după înfăptuirea României Mari.

Încadrarea Oradiei și a unei mari părți a Bihorului în teritoriul cedat de România Ungariei fasciste a pus populația evreiască în fața unui veritabil coșmar. După îngrădirea libertăților cetățenești, exproprierea treptată a bunurilor materiale, a urmat deportarea în lagărele naziste de exterminare în perioada 25 mai – 3 iunie 1944¹⁸.

data eliberării Oradiei de către armatele româno-sovietice (12 octombrie 1944), în oraș se aflau doar 16 familii de evrei exceptate de legile rasiale și 450 de bărbați care făceau parte din două detașamente de muncă, aduși pentru deservirea unităților de apărare antiaeriană. Lor li se adăugau încă câteva persoane care au reușit să se ascundă sub diferite forme¹⁹.

În următoarele luni, din evreimea de altădată s-au reîntors în Oradea aproximativ 2000 de supraviețuitori ai lagărelor fasciste și detașamentelor de muncă. Lor li se alătură alți 4500 de supraviețuitori ai lagărelor, originari din Ardealul de nord-est. O statistică întocmită în 1946 de Comitetul Democratic Evreiesc înscrisa 6500 de evrei în Oradea, mulți sosiți din Transilvania istorică, Banat și Bucovina²⁰. După război, în contextul creării statului Israel majoritatea evreilor orădeni au plecat înspre acolo²¹. Azi la Oradea, comunitatea are în evidență 800 persoane²².

Comunitatea evreiască s-a implicat activ în viața orașului Oradea începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Reprezentanți ai acesteia sunt prezenți în viața economică, bancară, comercială și politică, în sistemul sanitar și cel școlar, dar și în configurarea arhitectonică a zonei centrale a orașului de pe Crișul Repede.

După emanciparea evreilor, aceștia au jucat un rol extrem de important în dezvoltarea economică a orașului. Sunt câteva industrii locale care se leagă direct de implicarea exclusivă a acestei comunități. Este vorba de morărit, industria chimică, de medicamente și poligrafie, dar și cea de încălțăminte, textile și de prelucrarea lemnului. Un evreu, Ioan Grünfeld, a fost cel care a exploatat pentru prima dată oportunitatea unei legături directe între Oradea și Băile Felix inițiind linii de omnibus între cele două localități în anul 1868²³, iar un altul, Roth Janos, a construit prin contribuție financiară proprie o rețea de telefonie în Oradea, care a fost preluată de stat la începutul secolului XX²⁴.

Între cele două războaie mondiale, Oradea a rămas un puternic centru industrial și comercial, o pondere importantă deținând-o capitalul evreiesc. Acesta era foarte bine implementat în cadrul industriei alimentare, în special în zona fabricării spirtului, a drojdiei și a băuturilor alcoolice: rom și lichioruri, bere, șampanie și coniac. Continuau să-și desfășoare activitatea mai vechile fabrici de spirt – Stabilimentele Industriale *Moskovits* S.P.A. și *Lederer și Kálmán* S.A. Alături de acestea au apărut întreprinderi noi cu capital evreiesc. Prin extinderea și modernizarea vechii fabrici de bere, în 1923 a luat ființă Fabrica de Bere *Dreher-Haggenmacher* S.A., care producea anual 165.000 hl de bere neagră și blondă. Cu un capital social de 50 milioane lei, ea se situa între primele cinci fabrici de

¹⁵ *Enciclopedia României*, 1939, vol. II, p. 60

¹⁶ Moshe Carmilly – Weinberger, *op. cit.* Anexa II

¹⁷ *Istoria orașului Oradea*, Editura Cogito, Oradea, 1995, p. 472 (coord. Liviu Borcea, Gheorghe Gorun) (în continuare *Istoria...*)

¹⁸ Vezi calvarul evreilor orădeni în Tereza Mozeș, *Decalog însângerat*, Editura Ava, București, 1995

¹⁹ *Istoria...*, p. 475

²⁰ *Ibidem*, p. 475-476

²¹ *Ibidem*, p. 476

²² Date furnizate de dl. Felix Kopellman, președintele comunității evreilor din Oradea, în septembrie 2008

²³ Arhivele Naționale. Direcția Județeană Bihor, *fond Asociația micilor meseriași*, inv. 84, reg. D, (1884-95), f. 14

²⁴ *Istoria...*, p. 468

bere din România acelor ani²⁵. La acest capitol mai amintim Fabrica de Spirt și Drojdie *Lendwal*, Fabrica de Spirt M. *Löble*²⁶, etc.

Capitalul evreiesc era bine reprezentat și în panificație Alături de mai vechea Moară cu Aburi *László și Hunyadi*, în perioada interbelică a luat ființă Brutăria *Steiner Victor* [pe Bld. Regele Ferdinand nr. 23, azi str. Republicii], una dintre cele mai moderne din oraș²⁷ și Fabrica de Pâine *Elisabeta*, proprietatea fraților *Moskovits*²⁸. Același lucru se poate spune și despre capitalul evreiesc din industria de prelucrare a cărnii și mai apoi din industria dulciurilor, a ciocolatei și produselor zaharoase²⁹. În Oradea funcționa din 1936 și cea mai mare fabrică de cacao din țară - *City* - proprietatea firmei *Ludovic Citter et Comp. S.A.*

Alt domeniu care a captat atenția capitalului evreiesc a fost cel al industriei chimice. Acesta s-a concentrat mai ales în direcția fabricării produselor chimice farmaceutice, a lacurilor și vopselelor. Între cele două războaie mondiale aici funcționau mai multe stabilimente de acest fel: Fabrica de vopsele *A. Zankl și Fii*, Fabrica de diverse produse chimice a *Stabilimentelor industriale Moskovits*, etc.³⁰. Capitalul evreiesc a penetrat și zona prelucrării celuloizului. În acest domeniu au funcționat în perioada interbelică mai multe firme între care amintim: *Falk Armin S.A.* [pe str. L. Pasteur nr. 173], Fabrica *Rippner Farkas*³¹.

În ceea ce privește domeniul industriei ușoare se poate spune că și aici capitalul evreiesc era bine reprezentat. În zona industriei textile amintim atelierul de confecționat pălării *Flora*, aflat în proprietatea lui *Heller și Deutsch*, și Fabrica de Pălării *Klein Simon*³². Tot la acest capitol amintim țesătoria de bumbac *Regner & Weisz*, pe Drumul Episcopiei, azi Bld. Ștefan cel Mare, și fabrica de dantele, panglici și șireturi *Electra*, proprietar *Incze Lipót*, acestea din urmă, una dintre cele mai moderne din țară³³. În domeniul încălțăminte funcționa Fabrica de încălțăminte *Derby*³⁴.

Un domeniu agreat de capitalul evreiesc era cel al industriei tipografice. Astfel, în perioada interbelică în Oradea au funcționat 23 de tipografii, cea mai mare din oraș și printre cele mai mari din țară continuând să fie Tipografia *Sonnenfeld S.A.*, situată în str. Principele Carol nr. 6, azi str. Moscovei, cu secții specializate (papetărie și cutii de carton)³⁵.

Poate cea mai evidentă prezență a capitalului evreiesc în Oradea în perioada interbelică era în sfera comerțului. Evreii au contribuit decisiv la dezvoltarea comerțului modern orădean. Din inițiativa lui *Reismann Mór* a luat ființă, în 1869, Hala Comercială, iar primul președinte al acesteia a fost *Brüll Lipót*, care a deținut această funcție până în 1881³⁶.

Practic, cu foarte puține excepții, zona centrală a orașului era împânzită de prăvălii care aveau proprietari membri ai comunității evreiești. Acest fapt era arhicunoscut ceea ce a făcut pe o serie de gazetari români din Oradea să atragă atenția asupra fenomenului. Gazetarul orădean *M. de San Marino*, răspunzând unei afirmații a unui ziarist maghiar din Oradea, conform căreia comerțul maghiar din Oradea este înfloritor, scria, referindu-se la sărbătoarea evreiască *Ionki Pur*, „Am căutat să verific azi comerțul maghiar, de la administrația financiară la Podul de pe Criș același lanț de obloane trase îmi face mărturie absenței lui. Unde-i comerțul maghiar?... comerțul Orăzii e deținut de evrei. E un fapt

²⁵ R. Hochhauser, *Obiective industriale bihorene de odinioară. fabrica de Bere Oradea-Seleuș*, în *Crisia*, 2001, p. 328-330

²⁶ *Enciclopedia României*, 1939, vol. II, p. 646

²⁷ *Ibidem*

²⁸ *Gazeta de Vest*, 3 decembrie 1931, p. 2

²⁹ *Ibidem*

³⁰ *Ibidem*

³¹ *Ibidem*

³² *Istoria ...*, p. 361

³³ *Ibidem*

³⁴ *Enciclopedia României*, 1939, vol. II, p. 646

³⁵ C. Mălinaș, *Tipografii, tipografii și edituri din Bihor 1565-1948*, Editura Mihai Eminescu, Oradea, 1995, p. 22-25

³⁶ *Fehér Deszö, Biharmegye, Oradea-Nagyvárad kulturtöténete és öregdiákjanak emlékönyve*, Oradea, 1937, p. 291

notoriu”³⁷, spunea acesta. În 1936 erau înregistrate în Oradea 2.418 firme comerciale, din care 195 firme comerciale en gros, 124 firme industriale dar care practicau și comerțul en gros și 2099 firme comerciale en détail³⁸. Dintre toate acestea doar 145 de firme aveau proprietari români³⁹, restul proprietari evrei, în primul rând, și maghiari. Dintre cele mai importante firme din domeniu amintim: *Leitner Martin și Fiii*, care se ocupa mai ales de comerțul en gros cu textile, sau *Postăvăria Deutsch*, care deținea un mare depozit de stofe și postavuri deservind întregul spațiu transilvan⁴⁰.

Un alt domeniu în care capitalul evreiesc era bine reprezentat în perioada interbelică, dar nu numai, era cel al sistemului bancar. Cea mai mare parte a capitalului evreiesc local circula prin intermediul *Băncii de Scont și Ipotecă S.A.*, Piața Regina Maria nr. 1. În cadrul acesteia un rol important îl deținea familia Moskovits. Altă bancă unde era rulat capitalul evreiesc a fost *Banca și Societatea Comercială Bihoreană S.A.*, cu sediul pe str. I. Vulcan nr. 4. O bună perioadă din existența băncii în fruntea acesteia s-a aflat, ca director, Engel Arnold. În anii respectivi, o perioadă a mai funcționat și Banca *Union S.A.*, situată pe Bld. Regele Ferdinand nr. 1, condusă de familia de bancheri Rosinger⁴¹.

Comunitatea evreiască a fost angajată serios și în zona asistenței medicale orădene. În Oradea sunt consemnați medici de origine evreiască încă înainte de cucerirea otomană⁴². Pentru secolul al XVIII –lea documentele nu mai pomenesc despre existența vreunui medic. Abia în anul 1829 s-a stabilit la Oradea primul medic evreu. Acesta a fost Grosz Fridyes. El a înființat *Institutul curativ al orbilor săraci*, unde se acordau consultații gratuite, indiferent de religie sau naționalitate⁴³. Același Grosz Fridyes a devenit și primul director al Spitalului Evreiesc din Oradea. De-a lungul secolului al XIX-lea mai mulți medici proveniți din cadrul acestei comunități și-au făcut simțită prezența în viața orașului. Între aceștia îi amintim pe dr. Grosz Albert, medic șef al Oradiei din 1852 și medic legist al comitatului din 1866. Până la finele acestui secol s-au mai făcut remarcați doctorii Grosz Lajos, Pollak, Hermann, Berkovitz Zsigmond și Jakab Sámuel⁴⁴.

La începutul secolului XX medicii evrei se numărau printre cei mai buni profesioniști din oraș. Majoritatea își desfășurau activitatea în cadrul Spitalului Evreiesc și a Spitalului public din Oradea⁴⁵. În anul 1910 în Oradea erau 48 de medici și 6 farmaciști⁴⁶. Între aceștia se detașau prin pricepere și notorietate dr. Schieff Ernő, primul medic șef, director al Spitalului de copii, dr. Grosz Menyhért, cel care a pus bazele Dispensarului antituberculos din Oradea, și dr. Berkovits René, medicul general al Garnizoanei Oradea. Mai trebuie menționat faptul că dr. Schieff Ernő a adus în orașul de pe Crișul Repede primul aparat Röntgen⁴⁷.

Spitalul public era cel mai mare spital din Oradea Din anul 1861, acesta a fost pus sub controlul administrativ al unei comisii spitalicești, din care făceau parte membri aleși dintre consilieri județeni, medici primari și secundari ai spitalului, casierul, avocatul și un grefier județean, președintele fiind subprefectul județului. Primind această formă organizatorică spitalul își schimbă numele devenind *spital județean*. Dacă până în 1 ianuarie 1923, spitalul a stat sub controlul unei asemenea comisii administrative, începând cu această dată trece în patrimoniul statului și este supus din punct de vedere administrativ Direcției Regionale Sanitare, care devine mai târziu Inspectoratul General Sanitar cu sediul la Arad, apoi la Cluj. Între anii 1930-1935 trece din nou în administrarea județului, apoi se revine la forma inițială din 1923, până la constituirea sfaturilor populare care își vor asuma asistența

³⁷ M. San Marino, *Ionki Pur*, în *Gazeta de Vest*, 15 octombrie 1929, p. 1

³⁸ *Enciclopedia României*, vol. IV, 1939, p. 420

³⁹ A. Tripon, *Monografia almanah a Crișanei*, Oradea, 1936, p. 312-313

⁴⁰ *Istoria...*, p. 364

⁴¹ *Ibidem*, p. 363

⁴² Documentele vorbesc despre medicii Leo Sîia și Ryberius. Vezi *Istoria...*, p. 466, nota 8

⁴³ *Istoria...*, p. 486

⁴⁴ *Ibidem*, p. 486-487

⁴⁵ *Volum comemorativ cu ocazia împlinirii a 150 de ani de la înființarea spitalului din Oradea*, Oradea, 1956, p. 5 (în continuare *Volum comemorativ...*)

⁴⁶ Lakos Lajos, *A váradi zsidóság története (Istoria evreilor orădeni)*, Oradea, 1912, p. 255

⁴⁷ *Volum comemorativ ...*, p. 3-27

medicală a populației. Contribuția statului consta în plata personalului medical, mediu și administrativ, asigurarea dotării spitalului și a medicamentelor necesare bolnavilor⁴⁸.

Între cele două războaie mondiale Spitalul Evreiesc s-a mărit și modernizat. Astfel, sub președenția lui Leitner Lázár Confretria Sacra a extins acest spital prin înființarea unei Maternități și prin deschiderea de noi secții: ORL, oftalmologie și laborator⁴⁹. Spitalul a funcționat până la 31 martie 1944 când a fost rechiziționat de autoritățile maghiare. La data de 1 noiembrie 1948 a avut loc naționalizarea spitalelor neapartenătoare statului. Între acestea și Spitalul Evreiesc din Oradea⁵⁰.

Asigurarea cu medicamente a populației orașului se realiza prin cele 21 de farmacii existente⁵¹, căci celor 16 farmacii care au funcționat până la război li se mai adăugaseră în anii 1921-1922 altele patru: *Crucea Albă*, *Sabina*, *Minerva* și *Cleopatra*, iar în 1927 se deschisese farmacia *Hygea*. Astfel, în întreaga perioadă interbelică, Oradea s-a situat pe primul loc între orașele ardeleni și pe locul șase pe țară ca număr de farmacii publice existente, iar cu indicele de 4.500 de locuitori care reveneau unei farmaciei, pe locul cinci pe țară⁵². Cele multe dintre acestea erau deținute de reprezentanți ai comunității evreiești din Oradea. Din păcate, evenimentele din primăvara anului 1944, deportarea evreilor orădeni, a dus la eliminarea din viața publică a farmaciștilor aparținând acestei comunități. Atunci au deportați, printre alții Rácz Resző, proprietarul farmaciei *Coroana*, care nu s-a mai întors niciodată de la Auschwitz, Káin Eszter, proprietara farmaciei *Vulturul de Aur*, nici aceasta nu s-a mai întors din deportare, soții Raáber, Árpád și Margit (născută Schulmann), proprietari ai farmaciei *Sfântul Ștefan*, și ei beneficiind de aceeași soartă, Szabó Aczél Ștefan, proprietarul farmaciei *Sabina*, Gálosi Ferenc, proprietarul farmaciei *Minerva*⁵³, etc.

Membrii comunității evreiești din sistemul sanitar și nu numai s-au arătat adesea atenți la greutățile concitadinilor lor în perioada interbelică. Astfel, în anii crizei economice, dar nu numai, aceștia s-au angrenat în efortul general de sprijinire a categoriilor defavorizate. Ajutoarele benevole pentru șomeri și săraci, venite din partea cultelor religioase și a unor patroni de firme sporeau de obicei în preajma sărbătorilor. De exemplu, în ajunul Crăciunului anului 1931, Brutăria *Steiner* a acordat acestora 2.000 kg de pâine, industriașul Incze Leopold, 40.000 lei, iar firma *Helga* - 5.500 l lapte⁵⁴.

Pe lângă comunitățile evreiești au funcționat de-a lungul timpului numeroase organizații și asociații religioase și caritabile. Între acestea amintim *Comitetul femeilor evreice*, *Asociația Talmud Tora*, *Asociația de ajutorare a talmudiștilor săraci*, *Asociația de ajutor pentru căsătorie a fetelor sărace*, *Asociația de ajutor reciproc a evreilor*, *Asociația prietenii copiilor*, care avea grijă de toți copiii săraci ai orașului, iar în 1891 a luat ființă *Cantina rituală pentru săraci* unde puteau lua masa copii aparținând diverselor religii⁵⁵. În perioada interbelică activitățile caritabile ale acestor organizații au continuat. Spre exemplu, în 1928, Comitetul femeilor evreice și Uniunea femeilor pentru sprijinirea spitalului au deschis în cadrul spitalului evreiesc un cămin de bătrâni, iar orfelinatul de băieți a fost extins⁵⁶.

Reprezentanți ai acestei comunități au participat activ la dezvoltarea edilitară și urbanizarea orașului. Aici nu vorbim numai despre construcția de școli, sinagogi, spitale ci mai ales la configurarea stilului *secession*, prin intermediul a numeroși arhitecți evrei. Orașul Oradea cunoaște și astăzi câteva construcții extraordinar de frumoase încadrabile acestui stil arhitectural. Amintim aici numai câteva dintre acestea: palatele Ullman, Stern, Weislovits, Moskovitz (str. Republicii), Vulturul Negru, Moskovitz (Piața Unirii), Fuschl,

⁴⁸ *Ibidem*

⁴⁹ *Istoria...*, p. 471

⁵⁰ *Voluntar comemorativ ...*, p. 27

⁵¹ Somogyi S. Ludovic, *Ghidul și compasul comercial și industrial pe anul 1937-1938*, Oradea, 1938, p. 24-26

⁵² Alexandru Pop, *Farmacii publice orădene între anii 1919-1949*, în *Crisia*, 1999, p. 190

⁵³ *Ibidem*, p. 192-214

⁵⁴ *Imagini Critice și Literare*, Oradea, 1933, fasc. II, p.1

⁵⁵ *Istoria...*, p. 469

⁵⁶ *Ibidem*, p. 471

etc. Toate acestea s-au construit nu numai la inițiativa unor familii evreiești orădene ci se datorează și unor arhitecți evrei, unii dintre ei nume cunoscute în plan internațional, precum frații Vágó (József și László), orădeni prin naștere, Vágó József fiind proiectantul palatului Națiunilor Unite din Geneva. Alte nume cunoscute de arhitecți evrei sunt Komor Marcell, Jakab Deszó, proiectanții palatului Vulturul Negru⁵⁷, etc.

De-a lungul timpului comunitatea evreiască și-a educat copiii conform tradițiilor proprii urmărind obligația studierii cărților sfinte. Instruirea se făcea în școlile confesionale religioase (Cheder), conduse de câte un învățător (Melamed), dar și de instructori particulari⁵⁸. În 1786 și-a deschis porțile prima școală publică evreiască⁵⁹. Până în anul 1825 aceasta a avut în fruntea sa pe Friendländer Samuil. După moartea sa în fruntea instituției a ajuns cantorul Laski. Desigur, școala publică avea numeroși învățători. Aceasta a funcționat neîntrerupt cu excepția anilor 1848-1849. Majoritatea copiilor evrei frecventau cursurile școlii. În anul 1851 din 452 de copii evrei frecventau școala 386. Era vorba despre o frecvență foarte bună pentru epoca respectivă. În același an școala avea 18 cadre didactice. În anul 1853 a luat ființă școala comunitară cu 2 clase, care, în anul 1855 a fost reorganizată în Școala publică superioară elementară cu patru clase⁶⁰.

După integrarea în România Mare, la Oradea a funcționat și *Liceul Evreiesc pentru Băieți «Dr. Kecskeméti Lipót»* înființat în 1920, cu limba de predare inițial maghiară, ulterior, în temeiul legii, cu limba de predare română. Directori ai acestui Liceu au fost Hegedűs Árpád, Szilas Izidor și Salamon Ernő (profesor de matematică și fizică). Printre profesori s-au numărat: Sabin Anca (lb. română), Andrei Crăciun (istorie și geografie), Szilágyi Adolf (lb. greacă și lb. latină), Barát Móric (desen) etc. În anul școlar 1933/34 liceul era frecventat de 246 de elevi⁶¹. În liceu se preda și limba ebraică și istoria evreilor⁶². Acest liceu a funcționat până la deportarea evreilor.

Comunitatea evreiască s-a implicat activ și în viața politică. Încă dinainte de primul război mondial, reprezentanți ai acesteia au activat în organizația orădeană a Partidului Social Democrat. Între cei mai activi amintim pe Katz Lipót. și dr. Katz Bela, acesta din urmă deviind serios spre bolșevism la începutul anului 1919, făcând parte din guvernul de la Budapesta controlat de Kun Bela. Altă formațiune politică în cadrele căreia au activat evreii orădeni a fost Partidul Civic Radical, o formațiune politică foarte apropiată de extrema stângă. El a fost creat în iunie 1914 în sala festivă a Halei Comerciale. Printre promotorii acestui partid în Oradea în iunie 1914 îl găsim pe cunoscutul om politic Oszkar Jászi⁶³. În anii 1917-1918 în conducerea partidului s-au găsit mai mulți evrei, unul chiar în calitate de președinte, Grósz Menyhért. Alături de el se mai găseau Stern Ödön, Berkovits René etc.

În Oradea a luat ființă la începutul anului 1919 Mișcarea Sionistă, la început ceva mai timidă dar după un timp din ce în ce mai dezinvoltă⁶⁴. Denumirea exactă a mișcării era A Nagyvarady Chevrót Jisuv Erec Jiszráel Palesztinai Telepitő⁶⁵. Sufletul mișcării a fost de la început Simion Fuchs, fiul ultimului rabin al Oradiei și fratele rabinului în funcție, Fuchs Beniamin, cel care sprijinea decisiv activitatea mișcării. Pentru o perioadă aceasta a avut și un organ de presă propriu intitulat *Jövendő (Înainte)*, primul număr apărând în martie 1919. În problema națională mișcarea avea o poziție similară partidelor maghiare. Aceasta milita pentru păstrarea integrității Ungariei Mari. În cazul Oradiei aceasta considera absolut necesar ca granița stabilită prin Conferința de pace de la Paris să lase orașul în statul maghiar. Această poziție a fost puternic susținută și de rabinul Oradiei, Fuchs Beniamin, la

⁵⁷ P. Constantin, *Arta 1900 în România*, Editura Meridiane, București, 1972, p. 97

⁵⁸ *Istoria...*, p. 464

⁵⁹ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, Editura Hasefer, București, 1986-1988, II/2P. 257

⁶⁰ *Istoria...*, p. 466

⁶¹ Fehér Deszó, *Biharmegye, Oradea-Nagyvárad kulturtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve*, Oradea, 1937, p. 112-113

⁶² *Istoria...*, p. 471

⁶³ *Nagyvarad*, 1 iulie 1914, p. 1

⁶⁴ *A Tegnap Városa: A Nagyvárad Zsidóság Emlékkönyve*, Tel-Aviv: Kiadta a Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izraelben, 1981, p. 103

⁶⁵ *Ibidem*

Conferința mondială a evreilor, în problema sionismului, ținută în anul 1919 la Zürich⁶⁶.

În primii ani după constituirea României Mari, evreii orădeni, nu au participat la viața politică a orașului. Absenteismul este lăsat deoparte începând cu anul 1923, când se înființează la Oradea o secție locală a Partidului Evreiesc, avându-i ca președinți pe I. Mittelman și pe avocatul Bârdos Imre, iar ca secretar general pe medicul Klein Ernő⁶⁷. Ca orientare generală, Partidul Evreiesc a secondat Partidul Maghiar, având totuși o atitudine mai realistă și mai pragmatică⁶⁸, cu atât mai mult cu cât, adoptând o atitudine conjuncturală, ambele partide ale minorităților erau conștiente de faptul că opțiunea lor politică putea înclina balanța în favoarea unuia sau altuia din partide în plan local.

Unii membri ai comunității au fost apropiați chiar de comuniști și organizațiile controlate de aceștia: Blocul Muncitoresc Țărănesc, organizație legală de extremă stângă, sau Sindicatele Unitare, cu toate că Partidul Comunist din România era scos în afara legii încă din 1924. Cu toate acestea, au existat persoane care, deși cunoscute pentru convingerile lor comuniste, au continuat să desfășoare activități publice. Astfel, de pildă, din Comisia Interimară au făcut parte ani la rând consilieri ca Ullmann Sándor, secretarul Sindicatului lucrătorilor din comerț și al funcționarilor particulari, cunoscut pentru vederile sale comuniste. La alegerile comunale din 1926, datorită succesului obținut de Blocul Muncitoresc Țărănesc, opt reprezentanți ai acestuia au intrat în noul Consiliu Municipal⁶⁹. În vara anului 1931 a avut loc un celebru proces al unui grup de 32 de comuniști din Oradea, în frunte cu Eugen Rozvan și același Ullmann Sándor, acuzați de răspândirea, în 1930, cu ocazia alegerilor comunale, de «*foi volante cu conținut incendiar*». Grupul comuniștilor a fost apărat de avocatul Kertész Rezső, și el fost candidat de deputat pe lista Blocului Muncitoresc. De altfel, era un lucru arhicunoscut că în ce privește propaganda comunistă la Oradea, marea majoritate a celor implicați în activități de acest gen erau, din punct de vedere etnic, evrei sau maghiari. Ajunge să amintim nume de notorietate ca Breiner Béla, Minszki Lajos, Haia Lifszit, Máté Ernő, Schwartz Ferenc sau Francisc David.

Reprezentanți ai comunității orădene evreiești regăsim și în Partidul Social-Democrat, ai cărui membri erau în principal muncitorii sindicalizați, dar între lideri găsim nume cunoscute de intelectuali orădeni. Între aceștia și avocatul Böszörményi Emil, președintele secției locale, iar din conducere mai făcea parte printre alții I. Hübschenberger⁷⁰.

După încheierea celui de-al doilea război mondial populația evreiască orădeană era decimată de deportările ordonate de statul maghiar horthist. Comunitatea evreiască, atâta cât mai rămăsese, încerca să se reorganizeze. Supraviețuitorii lagărelor de concentrare naziste se întorceau acasă, iar aceștia se loveau de greutăți foarte mari. Pentru rezolvarea acestor probleme evreii orădeni s-au organizat într-o instituție denumită *Gruparea Democratică Evreiască*, care în 1945 a aderat la *Comitetul Democratic Evreiesc*⁷¹, înființat la nivel național la 22 iunie 1945, unde a activat până la desființarea acestuia în 1953⁷². În perioada imediat următoare s-a redeschis școala pentru copii celor veniți din sudul Ardealului, a fost înființată o bibliotecă, a fost revigorată viața de cult – prima sinagogă dată în funcțiune a fost cea din curtea Comunității ortodoxe, în noiembrie 1944. De asemenea, au fost reînființate: Spitalul evreiesc, *Baia rituală*, *Cantina rituală*, *Comisia de femei și fete*, iar instituțiile de caritate evreiești au fost concentrate într-una singură denumită *Comitetul Unic de Asistență*.

Se încerca desigur reintrarea în normalitate, fără să se bănuiască ce avea să urmeze pentru întreaga societate. În anul 1948 instituțiile de cult evreiești, asemenea celorlalte

⁶⁶ *Ibidem*, p. 104

⁶⁷ *Bihorul strajă la hotare*, Oradea, 1933, p. 145-146

⁶⁸ I. Zainea, *Spectrul politic bihorean în primul deceniu al perioadei interbelice (1919-1930)*, în *Crisia*, 1998, p. 93 (în continuare *Spectrul...*)

⁶⁹ I. Marinescu, *Aspecte ale crizei economice din anii 1929-1933 în orașul Oradea*, în *Centenar Muzeal Orădean*, Oradea, 1972, p. 418

⁷⁰ I. Zainea, *Spectrul...*, 1998, p. 95

⁷¹ Corneliu Crăciun, *Comitetul Democratic Evreiesc (Bihor – Oradea) – între promisiunea loialității și eșuarea în trădare*, în *Crisia*, 2007, sub tipar

⁷² *Istoria orașului Oradea*, Editura Cogito, Oradea, 1995, p. 475

culte, au fost naționalizate. *Spitalul evreiesc, Școala evreiască, Căminele de fete și băieți* etc., au trecut în proprietatea statului⁷³. Evreii orădeni au fost supuși aceluiași tratament ca întreaga populație a României. Procese politice, condamnări la ani grei de închisoare au lovit din plin comunitatea. Sioniștii erau principalii vizați. Liderii lor au fost arestați, iar cei care s-au înscris pe listele de plecare au fost dați afară din serviciu sau trimiși să lucreze munci necalificate⁷⁴.

După constituirea statului Israel în 1948 și la Oradea mișcarea sionistă s-a întărit, iar un prim val de evrei a și plecat în tânărul stat. Din Oradea a plecat majoritatea evreilor, la fel ca din întreaga Românie⁷⁵.

Cele trei sinagogi rămase astăzi în Oradea, dintre care doar una (fostă neologă) folosită pentru serviciile cultului mozaic, clădirile monumente istorice ridicate la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea de puternicele familii de comercianți, industriași și bancheri evrei, vechile instituții școlare și spitalicești evreiești, alături de restrânsa comunitate evreiască care-și continuă viața de zi cu zi – păstrează în memoria contemporanilor amintirea vieții și activității unei etnii care prin inteligență și forță economică a ridicat Oradea modernă, prin munca românilor din oraș și hinterland, sub administrație evreo-maghiară.

⁷³ *Ibidem*, p. 476

⁷⁴ *Ibidem*

⁷⁵ *Ibidem*